

ГОДИШНИК

НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ЦЕНТЪР ЗА СЛАВЯНО-ВИЗАНТИЙСКИ ПРОУЧВАНИЯ

„ПРОФ. ИВАН ДУЙЧЕВ“

ТОМ 104 (23)

ЖИВОТ В ПРЕХОД НА РИМСКАТА ГРАНИЦА: ДОЛНИЯТ ДУНАВ ПРЕЗ IV-VII ВЕК

LIFE IN TRANSITION ON THE ROMAN BORDER: THE LOWER DANUBE, 4TH-7TH CENTURIES

**СОФИЯ
2025**

ГОДИШНИК
НА
СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ЦЕНТЪР ЗА СЛАВЯНО-ВИЗАНТИЙСКИ ПРОУЧВАНИЯ „ИВАН ДУЙЧЕВ“
Том 104 (23)

ANNUAIRE
DE
L'UNIVERSITE DE SOFIA "ST. KLIMENT OHRIDSKI"
CENTRE DE RECHERCHES SLAVO-BYZANTINES "IVAN DUJČEV"
Tome 104 (23)

**ЖИВОТ В ПРЕХОД НА РИМСКАТА ГРАНИЦА:
ДОЛНИЯТ ДУНАВ ПРЕЗ IV–VII ВЕК**

**LIFE IN TRANSITION ON THE ROMAN BORDER:
THE LOWER DANUBE, 4TH-7TH CENTURIES**

СОФИЯ • 2025
УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ТОЗИ СБОРНИК Е РЕЗУЛТАТ ОТ ДЕЙНОСТИТЕ, ОСЪЩЕСТВЕНИ В РАМКИТЕ НА ВТОРИЯ ЕТАН НА НАУЧНО-ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ПРОЕКТ НА ТЕМА: „ГРАНИЦИ И КУЛТУРНИ МОДЕЛИ: ЕЗИЧЕСТВО VS ХРИСТИЯНСТВО В КОНТАКТНАТА ЗОНА НА ДУНАВСКИЯ ЛИМЕС (МАЛКА СКИТИЯ И ВТОРА МИЗИЯ ПРЕЗ IV–VII В.)“, ФИНАНСИРАН ЧРЕЗ „КОНКУРС ЗА ФИНАНСИРАНЕ НА ФУНДАМЕНТАЛНИ НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ – 2021“ ОТ ФОНД „НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ“ НА МОН ПО ДОГОВОР № КП-06-Н60/10 ОТ 17.11.2021 Г. ФОНДЪТ НЕ НОСИ ОТГОВОРНОСТ ЗА СЪДЪРЖАНИЕТО НА ДОКЛАДИТЕ, ПРЕДСТАВЕНИ НА НАУЧНИЯ ФОРУМ, КАКТО И ЗА СЪДЪРЖАНИЕТО НА РЕКЛАМНИТЕ И ДРУГИ МАТЕРИАЛИ ЗА НЕГО.

В ТОЗИ ТОМ ОТ ГОДИШНИКА НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВЕТИ КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“, ЦЕНТЪР ЗА СЛАВЯНО-ВИЗАНТИЙСКИ ПРОУЧВАНИЯ „ПРОФ. ИВАН ДУЙЧЕВ“, СА СЪБРАНИ ПРИНОСНИ ТЕКСТОВЕ НА ЧЛЕНОВЕТЕ НА НАУЧНИЯ КОЛЕКТИВ НА ПРОЕКТА, КАКТО И НА ДРУГИ УЧЕНИ ОТ СТРАНАТА И ОТ ЧУЖБИНА, КОИТО БЯХА ПРЕДСТАВЕНИ В РАМКИТЕ НА ОРГАНИЗИРАНА МЕЖДУНАРОДНА КОНФЕРЕНЦИЯ НА ТЕМА: „ЖИВОТ В ПРЕХОД НА РИМСКАТА ГРАНИЦА: ДОЛНИЯТ ДУНАВ ПРЕЗ IV–VII ВЕК“, ПРОВЕДЕНА В СУ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“ НА 10–12 АПРИЛ 2025 Г.

АВТОРИТЕ НОСЯТ ОТГОВОРНОСТ ЗА ИЗКАЗАНИТЕ ОТ ТЯХ НАУЧНИ ХИПОТЕЗИ.

© 2025 Албена Миланова, Цветелин Степанов, съставители и научни редактори

© 2025 Цветозар Йотов, редактор

© 2025 Албена Миланова, Александър Иванов, Биляна Торбатова, Боян Томев, Георги Атанасов, Даниел Томов, Ивайла Попова, Николай Русев, Светлана Тодорова, Сергей Торбатов, Цветелин Степанов, Constantin Şova, Cristina Paraschiv-Talmaţchi, Elio Hobdari, Erikson Nikolli, Florin Curta, Gabriel M. Talmaţchi, Pavel Kuzenkov, Yuri Mogarichev, автори

ISSN – 1311-784X

ISBN 978-954-07-6382-8 (мека подвързия)

ISBN 978-954-07-6383-5 (pdf)

СЪДЪРЖАНИЕ CONTENTS

Bilyana Torbatova/Буляна Торбатова , The End of the Pagan Cult Infrastructure in the Province of Scythia (according to Archaeological Data) // <i>За края на езическата култова инфраструктура в провинция Скития (по археологически данни)</i>	5
Alexander Ivanov/Александър Иванов , Aspects of Christian Urban Landscapes in Late Antique Thrace: Unanswered Questions // <i>Аспекти от християнизацията на градското пространство в късноантична Тракия: въпросите чакат отговор</i>	21
Georgi Atanasov/Георги Атанасов , Специфики на църквите от втората половина на IV и първата половина на V век в Скития и Втора Мизия // <i>Particularities of the Churches from the Second Half of the 4th and the First Half of the 5th Century in Scythia and Moesia Secunda</i>	39
Albena Milanova/Албена Миланова , On the Traces of Early Byzantine Basilicas in Balchik // <i>По следите на ранновизантийски базилики в Балчик</i>	61
Boyan Totev, Svetlana Todorova/Боян Тотеф, Светлана Тодорова , Археологическият комплекс Шан кая в подножието на крепостта <i>Palma(ae)</i> (Резултати от спасително археологическо проучване през 2023 г.) // <i>The Shan Kaya Archaeological Complex at the Foot of the Palmate Fortress (Results from the Rescue Archaeological Excavations in 2023)</i>	87
Sergey Torbatov , The Danubian <i>Praesidia</i> of the First Tetrarchs // <i>Дунавските президии на първите тетрарси</i>	99
Constantin Şova/Константин Шова , Altinum/Altina: Aspects of Fortification on the Danube <i>Limes</i> // <i>Алтинум/Алатина: аспекти на фортификацията по Дунавския лимес</i>	119
Cristina Paraschiv-Talmaţchi/Кристина Параскуф-Талмацки , Scythia at the End of Antiquity: the Effects of Avar-Slavic Attacks on the Border Territory // <i>Скития в края на Античността: отражението на аваро-славянските нападения върху граничната зона</i>	137
Gabriel Mircea Talmaţchi/Габриел Мирча Талмацки , New Archaeological Research at Tropaeum Traiani (Sector C) and Histria (Sector Metaxa-Constanţa) and the Situation of Monetary Landmarks Specific to the 6 th –7 th Centuries AD //	

Новите археологически проучвания в Тропеум Траяни (сектор С) и Истрия (сектор Метакса-Констанца) и ситуацията със специфичните монетни маркери за VI–VII век 159

Николай Русев/Nikolay Russev, Икономическо развитие и търговски контакти на Залдана в периода IV–VII век (по данни от керамиката) // *Economic Development and Trade Contacts of Zaldapa, 4th–7th Centuries (according to Ceramics' Data)* 179

Florin Curta/Флорин Курта, Deathscapes of Dobrudzha and Crimea: A Comparative Approach // *Погребалните пространства на Добруджа и Крим: сравнителен анализ*..... 193

Yuri Mogarichev, Pavel Kuzenkov/Юри Могаричов, Павел Кузенков, The Gothic Diocese in Crimea as an Example of Extraterritorial Church Region of Byzantium // *Диоцезът Готия в Крим като пример за екстратериториален църковен регион във Византия*..... 211

Erikson Nikolli, Elio Hobdari/Ериксон Николли, Елио Хобдари, Epirus Vetus and Epirus Nova – Defining Internal Borders // *Стар Епир и Нов Епир: дефиниране на вътрешни граници* 217

Цветелин Степанов/Tsvetelin Stepanov, Граничността в юга на днешна Испания (VI–VII в.): историографски обзор и теоретични подходи // *The Problem of Frontiers in the South of Modern Spain (6th–7th Centuries): Historiographic Overview and Theoretical Approaches* 237

Ивайла Попова/Ivayla Popova, През чужди очи: Западът оглежда Добруджа, XV–XVIII век // *Through Foreign Eyes: the West Looking at Dobrudja, 15th–18th Century* 255

Даниел Томов/Daniel Tomov, Езиковата ситуация в Югоизточна Румъния. Дистрибуцията на рум. *baltă* ‘бламо’, ‘локва’ в Добруджанския ареал // *The Language Situation in Southeastern Romania (The Distribution of Romanian ‘baltă’, “swamp”, “mud” in the Dobrudja Region)*..... 275

Отговор на рецензия: Tsvetelin Stepanov/ Цветелин Степанов, On Writing Reviews, Once Again (and Particularly about One Such “Review” by A. Kraft) // *Отново за писането на рецензии (по повод на една такава „рецензия“ от А. Крафт)*..... 281

СПЕЦИФИКИ НА ЦЪРКВИТЕ ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА IV И ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА V В. В СКИТИЯ И ВТОРА МИЗИЯ¹

ГЕОРГИ АТАНСОВ

Abstract: This study discusses the criteria for identifying the earliest churches in the provinces of *Scythia* and *Moesia Secunda*. The focus is on early churches found underneath the large 6th-century basilicas, as those in the episcopal centers of Zaldapa (*Figs. 1; 2*), Histria (*Figs. 7; 8*), and Odessos (*Fig. 9*), but also the churches in Shumen (*Fig. 11*), Iatrus (*Fig. 12*), and the fortress near the village of Khan Krum (*Fig. 9*). Archaeological evidence – such as coins, seals, ceramics, and architectural features – confirms their erection at the end of the 4th c. to the beginning of the 5th c. and their destruction around the mid-5th c., likely due to the Hunnic invasions. The churches from the end of the 4th and beginning of the 5th c. are relatively small single-nave or shortened three-nave basilicas with a single and always semicircular apse. All narthexes are undivided, and some churches even lack a narthex. Their modest dimensions range from 9.85 × 4.60 m in the Shumen fortress to a maximum of 29 × 14 m in Zaldapa. These structures were predominantly built of rubble stone with mud mortar, narrow foundations, and walls about 0.60-0.70 m thick. There are no galleries, no marble decoration or furnishings, and the overall construction is rather modest. This is indirect evidence that, although Christianity became the favored religion within the empire after 313 AD, Christian churches and communities in the provincial cities had limited resources – especially before the Edict of 391.

Keywords: Early Christian architecture, Zaldapa, Histria, Odessos, Scythia, Moesia Secunda.

Тази тема интригува отдавна специалистите по раннохристиянска археология, история и архитектура, но за точни хронологии рядко се посочват сигурни маркери. Причините са различни, но стремежът за ранно датироване не винаги е достатъчно обоснован – било поради недостатъчна

¹ Настоящият текст е резултат от научните изследвания на автора по проект „Граници и културни модели: езичество vs християнство в контактната зона на Дунавския лимес (Малка Скития и Втора Мизия през IV–VII в.)“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ на МОН по договор № КП-06-Н60/10 от 17.11.2021 г.

прецизност на археологическото проучване, особено в миналото, било поради липса на сигурни податки по време на разкопките. Най-общо към ранните раннохристиянски църкви в Скития и Втора Музия причисляваме храмове датирани между средата на IV и средата на V в., т.е. до хунските нашествия. Тогава, между 434 г. и 447 г., почти всички по-значителни центрове на Скития и Втора Музия са разрушени, включително мнозинството църкви (Miteva 1989: 143–151; Велков 2011: 328). След това към края на V в. започва ускорено строителство на базилики, което достига истински връх по времето на император Юстиниан I (527–565). Акцент на настоящата статия са църквите от преди хунските нашествия. Те спадат към три групи, но тук ще коментирам първата и най-отчетливата група – тази на църквите, разкрити под по-късни базилики.

На някои от тези църкви вече е обръщано специално внимание, но фокусът е предимно върху базилики в провинциални селища и крепости в Южна България (Борисов 2020: 283–303). Наблюденията тук ще бъдат съсредоточени върху църквите в провинциите на север от Стара планина и специално в късноримските провинции Скития и Втора Музия, където такава суперпозиция на християнски храмове е регистрирана предимно в големи градски центрове и епископски резиденции. На първо място ще посочим ранните църкви под базилики от началото на VI в. в епископските центрове Огесос (Minchev 2006: 231–234, fig. 1–6; Минчев 2023: 241–243), Истрия (Вăјенагу 2006: 149–165) и Залгана (Атанасов, Валериев 2018: 246–248, фиг. 1; Atanasov, Milanova 2025). Такова наслаждане се констатира при базиликите в Ямрус, Шумен, крепостта до с. Хан Крум край Шумен. Към тях може да добавим условно църкви от втората половина на V в. под базилики от VI в. в Аргамум и хълма Царевец във Велико Търново. Тази суперпозиция е водеща, но не винаги решаваща в определяне на датата на по-ранната църква.

1. Случаят Залгана. Приблизително в центъра на един от най-големите римо-византийски укрепени градове в провинция Скития (*Обр. 1*), с епископска катедра от около средата на VI в., е проучена внушителната базилика № 3 (*Обр. 2*). Тя е трикорабна с една петстенна апсида, с триделен притвор, с издължен асиметричен атриум, с крипта под олтара и с обща дължина 62 м и ширина 21 м. Датира се след началото на VI в., а около средата на века до южната стена е апликиран триделен анекс, който се приема за епископска резиденция. Под пода на базиликата е разкопана по-ранна църква под № 4, която е едноапсидна трикорабна елиптична базилика с еднodelен притвор и анекс (*Обр. 2; 3*). Максималната ѝ външна дължина е 29 м, а максималната ширина е 14 м. Апсидата е просторна и подковообразна (Ω-образна) с максимална ширина 6,10 м и дълбочина 3,40 м, т.е. съразмерно голяма спрямо централния кораб (*Обр. 3; 4*). Под апсидата е вкопана голяма триделна крипта за свети мощи с коридор от юг. Със своите три помещения и обща площ около 20 м² в интериор и около 34 м² в екстериор,

това е най-голямата купта-хипогей в днешните български земи (Atanasov, Milanova 2025: sous presse). Основите ѝ са широки 0,70 м и дълбоки 1,30–1,40 м, иззидани от ломени камъни на зелена спойка. Има податки, че на по-късен етап е добавен асиметричен атриум (*Обр. 2*). Суперструкцията не е запазена с изключение на много малък участък при връзката на петата на апсидата със северното рамо на кораба. Съхраненият ред е от полуобработени камъни на кална спойка (*Обр. 3*).

Относно датата на изграждане на базилика № 4. Единствените маркери за началната дата на базилика № 4 в Залдана са структурите и находките от сондажите под подовото ниво. В четири от тях бяха документирани рушевини на по-ранни сгради. В тази насока е важно да се отбележи регистрираният силен пожар на пет места под пода на базилика № 4 (*Обр. 5*), който има отношение към разрушаване на по-ранни структури. По-сигурен репер в тази насока са монетите. В сондаж № 12 има силно горял хоризонт и пет късноримски монети на следните владетели: Константин I, Константин II (2 бр.), Констант и най-късната – на Валент от 364–365 г. В сондажа, попадащ в нартекса, бе проследен компактен пласт жълта глина, за която са били залепени тухлите, покриващи пода. Под тази глинена подложка на кола 172,40–172,45 м (*Обр. 5*) бяха открити 6 късноримски бронзови монети: една на Лициний I от 321–324 г.; една от типа „Gloria exercitus“ от 336–340 г.; една на Констант от 336–337 г.; две на Констанций II от 351–361 г.; една на Юлиан II като цезар от 355–361 г. Тук монетата на Юлиан дава добър хронологически маркер за датиране на изграждането на базилика № 4 най-рано след 355 г. Особено важна в това отношение е една оловна плomba на град Тралис (Западна Мала Азия) (*Обр. 6*), откритата отново под подовото ниво в притвора на базилика № 4 (*Обр. 5*) с датировка в 60-те години на IV в. (Chiriac, Munteanu 2014: 299–300). Едноделният притвор и Ω-образната апсида също сочат ранна дата. Освен църквите с такива апсиди в Канатокия, Закавказието и Агриатика (Restle 1978: 892–897, Abb. 3, 5, 9, 11; Restle 1979: 6–27, 271; Хрушкова 2002: 353; Chevalier et al. 1995: 143, fig. 3, pl. XLII-1; Чанева-Дечевска 1999: 69–70), като паралели тук специално ще посочим базилики № 2 при с. Караново, Новозагорско и при с. Полски Градец, Новозагорско, чието построяване се отнася след средата на IV – началото на V в. (Борисов 2020: 287–288, *обр. 2–4*). Тези аналогии и преди всичко откритите монети и печата в голяма степен ни дават основание да датираме изграждането на ранната базилика № 4 в Залдана в последната трета на IV в. и по-точно след 360 г. Това вероятно се случва след повсеместно опожаряване и разрушаване на по-ранни сгради в централната част на града, което евентуално може да се свърже с нахлуването на визиготите в Скития и на Балканите през 377 г. (Wolfram 1990: 84–86), когато се датират пожари и разрушения под базиликата в близкия Дуросторум (Атанасов 2007: 97–98).

Относно датата на разрушаване на базилика № 4. На няколко места е документирано, че подовата настилка на църква № 4 е само на около 0,40–0,50 м под подовото ниво на по-късната базилика № 3 (Обр. 5). Това предполага, че няма голяма дистанция във времето между разрушаването на по-ранната и изграждането на по-късната базилика. За прецизиране датата на разрушаването на базилика № 4 отново гласуваме по-голямо доверие на монетите. На първо място ще акцентираме на откритите монети в негатива на северния зид, където най-късните са емисии на Аркадий (395–408) и на Теодосий II (тип „кръст във Венец“ 425–435 г.). Под тухлите на подовото ниво в северозападната част на наоса на базилика № 3 и над подовото ниво на базилика № 4 са открити четири бронзови монети: една на Константин, една на Констанций II, една е от типа „Victoria aug.“ (вариант 4), отсечена в Солун през 383–392 г. и една на Теодосий II от типа „кръст във Венец“ от 425–450 г. Тук хронологически маркер е отново монетата на Теодосий II, която се явява относителен *terminus post quem* за построяването на базилика № 3 и *terminus ante quem* за края на използването на базилика № 4. Особено важни за проучването на историята на Залдана в края на IV – първата половина на V в. се явяват две колективни находки с бронзови монети. Първата беше намерена в границите на анекса на базилика № 4, като най-късната монета е на император Марциан (450–457). Втората находка се състои от 80 бр. монети от дребни номинали и беше намерена в горял пласт под подовото ниво на атриума на базилика № 3. Най-късните и масови монети в находката са на Теодосий II от типа „кръст във Венец“ от 425–450 г. Откриването на колективна монетна находка в опожарен пласт и наличието на най-късни монети от годините 425–450 г. позволяват разрушаването на ранната базилика да бъде свързано с някое от хунските нападения в Скития през 30-те или 40-те години на V в. Добре известни от писмените извори са мащабите на продължилите половин век хунски нашествия на Балканския полуостров. Не била пощадена и провинция Скития. Хунските нападения били особено силни в 441–442 г. (Miteva 1989: 143–151; Велков 2011: 328).

2. Случаят Истрия. Около средата на VI в. Истрия е забележителен раннохристиянски епископски център в провинция Скития. Приблизително в центъра на укрепената територия е разкрита голяма трикорабна базилика с една петстенна апсида, с трансепт, триделен притвор и атриум с обща дължина 58 м, ширина на наоса 18 м (Suceveanu 2007: 19–57, pl. I, VII, VIII) (Обр. 7; 8). Според стратиграфията и монетните находки изграждането на базиликата се отнася към времето на император Юстиниан след началото на VI в. Под нея, в югозападната част, е разкрита по-ранна и по-малка едноапсидна трикорабна базилика с дължина 25 м и ширина 16 м (Вăjeņagui 2006: 149–165, fig. 1) (Фиг. 7; 8). Апсидата е сравнително голяма и полукръгла. Наосът е асиметричен. Не е ясно дали е имало притвор, защото западната половина е недопроучена. Основите с ширина 0,70 м са плитко фундирани

на около 0,80 м. Иззидани са от полуобработени и необработени камъни и шисти с глинено-землена спойка, като само при апсидата е регистриран хоросан. Проучвателите предполагат, че ранната базилика е построена след средата на IV в., дори насочват към управлението на император Теодосий I (379–395), защото в долните хоризонти са открити две негови монети. Археологически са регистрирани две фази III–А и III–В. Краят на първата фаза се отнася към средата на V в. и се свързва с хунските нашествия в Скития. Приема се, че след това базиликата е възстановена (фаза III–В). Горната граница на функционирането ѝ се отнася до началото на VI в., когато върху нея е издигната голямата катедрална базилика с трансепт.

3. Случаят *Одесос*. Големият късноантичен град е епископски център в провинция Втора Мизия още през IV в., а през VI в. последователно е издигнат като архиепископия и митрополитска катедра. Сред девет градски базилики най-голяма и представителна е катедралата на ул. „Хан Крум“ – трикорабна едноапсидна базилика с триделен притвор с дължина 40 м и ширина 16 м (Minchev 2006: 231–234, fig. 1–6; Минчев 2023: 241–243) (Обр. 9). Вероятно има и атриум, но разкопките в западна посока не са възможни. Има две (или три?) фази на строителство. В източната половина на централния кораб под подовото ниво е проучена ранна трикорабна едноапсидна базилика с обща дължина около 13 м и предполагаема ширина 8 м. Апсидата е полукръгла, а притворот е неразчленен. Запазена е само в субструкция. Зидана е от полуобработени камъни на слаб хоросан с много жълт пясък. В рушевините са открити разноцветни фрагменти от стенописи и от стени и подови мозайки, както и множество тесери, някои от които изработени от златна смалта (Минчев 1986: 34; Minchev 2006: 231; Ormermann 2010: 130; Минчев 2023: 241–243). Построяването ѝ се датира в края на IV в., а разрушаването ѝ се свързва със силно земетресение около втората четвърт на V в., защото апсидата е пропукана.

4. Случаят *Хан Крум*. Суперпозицията малка, по-ранна църква, под голяма базилика от VI в. е позната и от проучванията на т.нар. „Аул на хан Омуртаг“, недалеч от гр. Шумен (Обр. 10). Базиликата е едноапсидна трикорабна с триделен нартекс, с дължина 23,50 м и ширина 15,10 м. Наличието на синтрон, геамбулаторий и размерите предполагат, че това е централната църква на този любопитен раннохристиянски център. Някои го свързват с готите на Вулфила, а аз допускам и присъствието в него на готския епископ Селена. Триделният нартекс насочва към изграждане след края на V – началото на VI в. Под нея е разкрита по-ранна църква, означена с № III. Тя е трикорабна едноапсидна базилика с несигурен нартекс. Нейната дължина с апсидата е 16,20 м, а ширината – 9 м (Антонова 1968: 57; Антонова, Дремсизова-Нелчинова 1981: 15; Чанева-Дечевска 1999: 188; Балабанов 2006: 71–77; Балабанов 2010: 351; Ormermann 2010: 117; Борисов 2020: 287–288, обр. 6). Основите са положени на дълбочина до 0,80 м и са изградени

от ломени камъни на кална спойка. В суперструкция градежът на стените, запазени на височина до 1,20 м, е от грубо обработени варовикови камъни на бял хоросан. Дебелината на стените е 0,70 м. Апсидата на базиликата е несъразмерно голяма, полукръгла, с диаметър 4,60 м, дълбочина 3,20 м. В целия насип под църква № III и над пода на църква № II е регистриран пласт с дебелина 0,60 м с множество фрагменти от нападали стенописи. В. Антонова и Ц. Дремсизова–Нелчинова датират изграждането в първата половина на IV в., а разрушаването се свързва с готските нашествия около 70-те години на IV в. (Антонова 1968: 65; Антонова, Дремсизова–Нелчинова 1981: 20; Балабанов 2010: 351). Според Т. Иванов базиликата е изградена в средата или края на IV в., а е разрушена в края на първата четвърт на V в. при някое (вероятно хунско?) нашествие (Иванов 1976: 16; Чанева–Дечеvsка 1999: 189) – едно мнение, което е по-приемливо. Т. Балабанов обединява периодите на изграждане, функциониране и унищожаване на четирите раннохристиянски храма и октоagonalната сграда в една обща хронология на развитие на готския епископски център (Балабанов 2006: 71–77; Балабанов 2010: 353, 354). Тази теза, обаче, е спорна и подлежи на преоценка.

4. Случаят Шумен. Централната базилика, известна като № 2 в крепостта е трикорабна, с една полукръгла апсида и с неразчленен нартекс. Дължината ѝ е 30 м, а ширината 13 м (Антонова 1973: 151; Антонова 1987: 65; Антонова 1995: 21; Дончева 2002: 84; Аладжова 2003: 156, 159; Оррерманн 2010: 115). До южния кораб на апсидата е долепен баптистерий (*Обр. 11*). В. Антонова я отнася към края на V – началото на VI в. (Антонова 1987: 66; Антонова 1995: 25). Под руините на базиликата от VI в. е разкрита църква № 1. Тя е еднокорабна, едноапсидна без притвор. Дължината на църквата, заедно с апсидата, е 9,85 м, а ширината – 4,60 м (Антонова 1973: 141; Петрова 1977: 61; Антонова 1987: 65; Чанева–Дечеvsка 1999: 184; Дончева 2002: 84; Аладжова 2003: 158; Борисов 2020: 288, *обр. 7*). Основите ѝ са с дебелина 0,65 м, изградени от ломени камъни, споени с глина. Подът ѝ е покрит с настилка от каменни плочи. Въз основа на еднoпространствено решение на църквата и формата на апсидата, както и на монета на император Хонорий (395–423), открита в насипа, В. Антонова датира църквата в IV в. (Антонова 1973: 141; Чанева–Дечеvsка 1999: 184–185; Дончева 2002: 83). В. Динчев сочи като *terminus post quem* началото на V в. (Динчев 2006: 16). Според М. Оррерманн монетата на Хонорий позволява изграждането на църква № 1 да се отнесе в началото на V в. (Оррерманн 2010: 114). Впечатлява формата и размерите на обширната тип църковна апсида, рядко явление в църковната архитектура, характерно за ранните църкви от втора половина на IV – началото на V в. С такива апсиди са църквите от края на IV в. до с. Попрусаново край Силистра (*Обр. 15*), Телица и Аргамум в Северна Добруджа (Атанасов 2015: 15–24).

5. Случаят *Ятрус*. Тук са разкрити една над друга 3 базилики (Обр. 12). Най-късната *базилика D* е и най-голяма. Тя е трикорабна с една полукръгла апсида и неразчленен притвор. Външните ѝ размери са: дължина с апсидата – 30,30 м, ширина – 16,25 м и се датира след началото на VI в. (Иванов 1976: 8–14, 17). Подът е тухлен, а на 1,77 м под него е разкрита *базилика C*. Според Т. Иванов тази разлика показва, че между разрушаването на първата и изграждането на втората е минало известно време (Иванов 1963: 18). *Базилика C* е трикорабна, с еднodelен нартекс и една полукръгла апсида (Иванов 1976: 8; Чанева-Дечевска 1999: 199; Von Bülow 2008: 67). Външните ѝ размери са: дължина 22,2 м и ширина 12,2 м. В апсидата има едностъпален синтрон и деамбулаторий. Т. Иванов приема, че е построена около средата на V в. (след хунското нашествие през 447 г.) и е разрушена в края на столетието, докато според G. von Bülow е съществувала много кратко време и е унищожена при хунското нашествие от 447 г. (Von Bülow 2008: 67). За нас по-специално внимание заслужава *базиликата B*, разкрита под базилика C. Тя е с еднodelен нартекс, трикорабна и едноапсидна. Нейните външни размери са: дължина с апсидата 16,40 м и ширина 10,40 м (Иванов 1976: 6, 13; Чанева-Дечевска 1999: 198; Борисов 2020: 288, обр. 8). Базиликата е открита запазена предимно в основи, изградени от ломени камъни, споени с хоросан, съдържащ много жълт пясък. Дебелината на вътрешните и външните ѝ стени е 0,60 м, нартексът има отстъп навътре на 0,60 м. Страничните кораби са отделени от централния чрез два реда от по три самостоятелно зидани основи, без стилобат, с правоъгълен план и размери 1,40 x 1,50 м. Според Т. Иванов върху базите са стояли зидани стълбове с правоъгълно сечение. Полукръглата апсида на базиликата е открита изцяло разрушена, но има следи от стенописи (Иванов 1976: 12; Чанева-Дечевска 1999: 199). Керамичните фрагменти се отнасят към втората половина на IV – първата половина на V в. Въз основа на откритите монети, от които най-ранните са на император Аврелиан (270–275), най-многобройните на Констанций II (324–361), Константин II (337–346) и Констант (335–346), а най-късните на Хонорий (408–423) и Теодосий II (408–423), Т. Иванов датира изграждането на базиликата около средата или началото на третата четвърт на IV в., при управлението на Констанций II. Според него базиликата е използвана до края на първата четвърт на V в. или 423 г., когато е опожарена, както показва откритият горял черен пласт върху пода. Т. Иванов допуска, че опожаряването е резултат от хунските нашествия във Втора Музия след края на първата четвърт на V в. или след 423 г.

6. Случаят *Зикигева/Царевец*. В тази епископска резиденция регистрираме поредния случай на насладване на две базилики (Обр. 13). Горната е едноапсидна трикорабна с еднodelен притвор с обща дължина 35 м и ширина 18,50 м. Основателно се датира около началото на VI в. Под нея е проучена еднокорабна едноапсидна базилика с притвор от втора половина на V в. (Ан-

гелов 1973: 271, 274–319, 332–336; Чанева-Дечевска 1999: 201–203; Dintchev 1997: 58–60; Динчев 2001: 233–234; Динчев 2003: 393–395). Действително многостенната апсида изключва по-ранна датировка и затова този случай излиза извън темата на настоящото изследване. Водещи специалисти по християнска археология и архитектура приемат, че най-ранната поява на трисстенната апсида е в базиликата-католикон на манастира „Св. Йоан Студим“ в Константинопол, построена около 463 г. (453 г.?) (Millingen 1912: 35–49, figs. 12, 16, 17; Mathews 1971: 19–20, fig. 5, 10; Mango 1978: 115–122), докато петстенните апсиди се налагат масово след втората половина на V в. и особено през VI в. (Delvoye 1962: 305–308; Mathews 1971: 82–84; Restle 1978: 892–897, Abb. 3, 5, 9, 11; Restle 1979: 6–27, 271).

Подобни суперпозиции с по-малки и по-ранни църкви в рамките и под основите на по-късни и по-големи (включително катедрални) базилики са ни добре познати в раннохристиянските центрове. Списъкът може да бъде продължен с аналогични суперпозиции в Сердика/София, Караново и Полски Градец (Новозагорско) (Чанева-Дечевска 1999: 184–187, 198–199, 246, фиг. 11, 12, 23, 60; Борисов 2020: 285–291, обр. 5–10). Показателен е и примерът с катедралната базилика на Стоби, където под голямата и разкошна епископска базилика от VI в. са регистрирани две по-ранни едноапсидни базилики без нартекс от края на IV (?) и V в. Те са трикратно по-малки по размери и с по-неглижиран градеж и украса (Wiseman 2006: 796–797; Dimitrova et al. 2012: 12–13).

От тези случаи могат да се направят по-аргументирани наблюдения за най-ранните църкви в Скития и Втора Мизия, т.е. базилики от втората половина на IV – началото на V в. Първо, суперпозицията на базилики не предполага обезателно голната да е от края на IV в. Случаят Зикидева/Царевец е показателен. Потвърждава го случаят Аргамум в Скития, където под трикорабната базилика № 2 с трисстенна апсида е регистрирана по-ранна църква също с трисстенна апсида (Iatcu 2012: 45–47, fig. 3, 4) (Обр. 14). По-горе се уточни, че най-ранните църкви с трисстенната апсида се датират най-рано след средата на V в. На този фон не може да приемем, че трикорабната църква с петстенна апсида в аула при с. Хан Крум е построена през втората половина на IV в. (Балабанов 2010: 353), а по-скоро след средата на V в. Идеи за църкви от първата половина на IV в. (Антонова 1968: 57–58) не са доказани и не се приемат от мнозинството познавачи на раннохристиянската археология и архитектура. Спорно е и предположението на Б. Борисов, че „... тази група малки ранни базилики и еднокорабни храмове загиват най-късно по време на готските бунтове през 376–378 г., а върху много от тях по-късно са издигнати нови, значително по-големи и масивни храмове“ (Борисов 2020: 290–291). Той гради изводите си главно от църквите в Южна България (Караново, Полски градец, Чаталка, Старозагорско), разкрити предимно в провинциални селища. В Скития и Втора Мизия оба-

че най-ранните църкви са регистрирани под катедрални базилики на епископските центрове Одесос, Истрия и Залдапа и големи градове-крепости като Ямрус, Шумен и Хан Крум. При тях има сигурни данни, че най-долните църкви може да се датират едва към края на IV в., т.е. след 376–378 г. На първо място това се отнася за базиликите под катедралите на Истрия и Залдапа. Прецизните стратиграфски проучвания, съпроводени с разкритите монети, пломби и керамика подкрепят тази датировка. При останалите ранни църкви под базиликите в Одесос, Хан Крум, Шумен, Ямрус има данни за по-ранна дата, но прецизирането на датировките не е така безспорно. И все пак има белези, които могат да се привлекат. Църквите в Одесос, Хан Крум, Ямрус са много по-малки от базиликите над тях, всички са еднокорабни без притвори или с малки, неразчленени притвори и с обширни апсиди. Без да е представена прецизна стратиграфска позиция, монетите насочват издигането им към последната трета на IV в., а разрушаването им преди средата на V в.

Има още две групи ранни църкви в двете провинции, над които обаче не са изградени по-късни базилики и за които има податки, че са от края или от втората половина на IV в. Към първата група спадат еднокорабни църкви с кратък живот като посочените по-горе в Телица и Попрусаново (*Обр. 15*) (Атанасов 2015: 15–24).

Към втората група могат да се причислят базилики отнасяни към втората половина на IV в., които, с промени и допълнения към първоначалния план, доживяват до втората половина на VI в. На първо място тук може да се посочат мартириалните базилики в Никулицел (Bauman 1972: 189–202) и Халмирус (Zachariade, Bounegru 2003: 115–132). Дискусионни предположения за първи етап на строителство от втората половина на IV в. има още за катедралните базилики на Марцианопол (Чанева-Дечеvsка 1999: 183, 184; Ангелов 1999: 46), Нове (Biernacki 2005: 56; Biernacki 2012: 92; Biernacki 2013: 33), базилика В (т.нар. мраморна) в Тропеум Траяни (Barnea 1979: 160–163; Lungu 2000: 73; Iațcu 2012: 95–96) и още няколко групи, но със спорна хронология. Те обаче ще бъдат обект на друга публикация.

В заключение може да направим няколко извода, касаещи се до ранни църкви в суперпозиция с по-късни базилики. Църквите от края на IV – началото на V в. са сравнително малки еднокорабни или трикорабни скъсени едноапсидни базилики. Апсидите винаги са полукръгли и никога полигонални (тристенни или петстенни в екстериор). Те са сравнително обширни, в два случая Ω-образни (Залдапа и църква № 1 в Хан Крум). Притворите са еднокелни и липсва вътрешно разделение, а някои дори са без притвори. Скрамните им размери варират от 9,85 x 4,60 м в Шуменска крепост до максималните 29 x 14 м в Залдапа. Преимуществовно са зградени от ломени камъни на кална спойка, с тесни основи и стени широки около 0,60–0,70 м. Липсва богата архитектурна декорация. На този фон изненадват стенописите в църквите

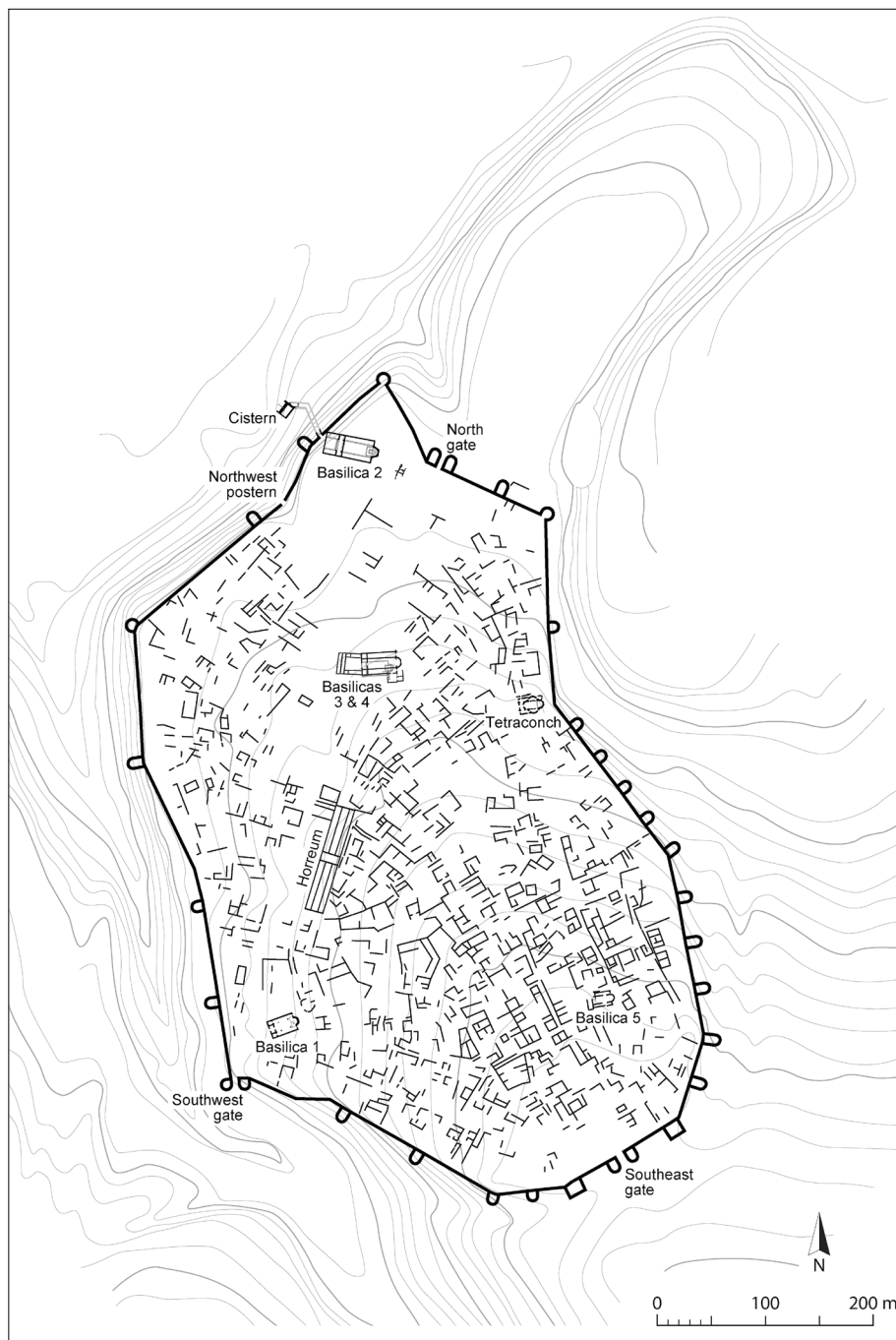
в Одесос, Залдана, Хан Крум и Шуменска крепост. Липсват галерии, богата мраморна украса и литургичен мебелияр. Най-сетне, градежът им е по-просторен. Това е косвено указание, че макар и фаворизирано вероизповедание в границите на Империята след 313 г. (дори единствено легитимно след едиктите на Теодосий I от 391 и 392 г.) (Stein 1959: 203–213), християнските църкви, респективно християнските общини в провинциалните градове, не разполагат с големи ресурси; особено до издаването на едикта от 391 г., когато им се предоставя собствеността и средствата на езическите храмове. Ако след края на V в. в Залдана и съседните градове Томис, Одесос, Истрия, Тропеум Траяни, Марцианопол, Дуросторум, Абритус, Аргамум и Закидава са регистрирани между три и девет църкви, то около средата – втората половина на IV в. със сигурност е документирана само по една. Тази ситуация контрастира с положението в Йерусалим, Рим, Константинопол, Трир, Антиохия, Светите земи, провинциалните столици и големите градове, свързани с апостолски деяния, подвизи на мъченици и пр., където има повече храмове през IV – началото на V в. Същевременно, в отдалечените гранични провинции, дори в техните градски центрове, броят на църквите е силно редуциран, размерите по-скромни, строителството по-неглижирано, а украсата по-сепла. Показателен е случаят със столицата Константинопол, където според *Descriptio urbis Constantinopolitanea* от 430 г. има само 14 църкви до 425 г. (Dagron 1989: 1073). След средата на V в. броят се увеличава, като според Прокопий Кесарийски само Юстиниан Велики (527-565) построил и реконструирал над 20 столични църкви, за да достигнат около 500 през XIV в. (Dagron 1989: 1073; Janin 1964: XII). Редом с останалото, това е свидетелство за позакъсняла масова християнизация, за отсъствие на явни административни, социални и финансови привилегии, респективно за по-ограничените ресурси, с които разполагат раннохристиянските общини тук и изобщо до началото на V в. Ако имаше решителна доминация на християните, това трябваше да има материален израз – повече и по-големи църкви, в които да се черкуват, като това е факт след края на V в. и особено през VI в. Най-ранните църкви в тези две провинции дават началото на християнския култов център на градовете и крепостите, като сакрализират мястото, върху което са построени. Показателен е фактът, че върху техните разрушения се изграждат главните базилики след средата на V в. и основно през VI в. Забележително е, че в Одесос, Истрия, Залдана, Хан Крум през VI в. се строят множество църкви, но катедралните базилики се издигат на мястото, където са били първите, най-ранните църкви от втората половина на IV – началото на V в.

Цитирана литература

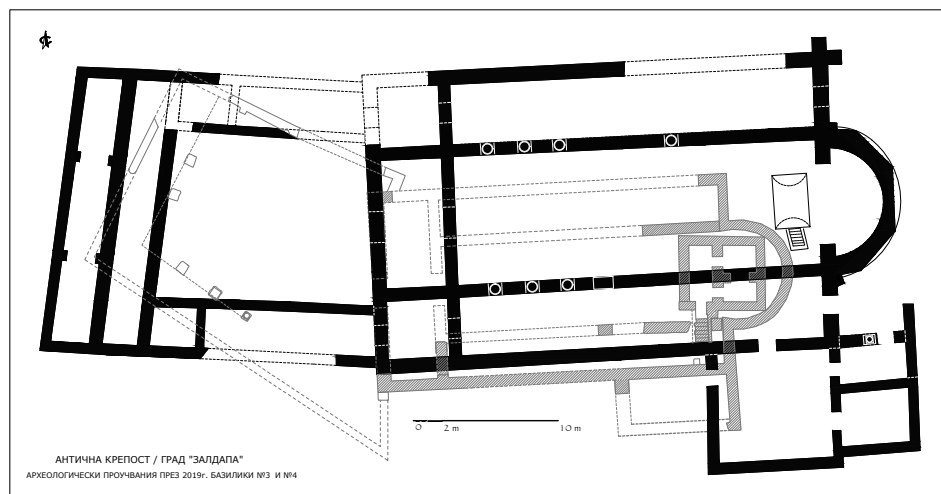
- Аладжова, Д. (2003). Шуменска крепост. В: Иванов, Р. (ред.) Римски и ранновизантийски селища в България. Т. 2. София: Иврай, 149–159.
- Ангелов, А. (1999). Марцианопол. История и археология. Варна: А&Т Пъблишинг.
- Ангелов, Н. (1973). Културни пластове преди изграждането на двореца. В: Миятев, Кр., Ангелов, Д., Георгиева, С., Герасимов, Т. (ред.). Царевград Търнов. Т. 1. София: БАН, 259–346.
- Антонова, В. (1968). Две раннохристиянски църкви във външното укрепление на аула на Хан Омуртаг при гара Цар Крум (Шуменско). *Археология* по. 4, 53–67.
- Антонова, В. (1973). Археологически проучвания на Шуменската крепост. *Известия на Народния музей – Шумен* 6, 127–158.
- Антонова, В. (1987). Шуменската крепост през ранновизантийската епоха. *Годишник на музеите от Северна България* 13, 53–68.
- Антонова, В. (1995). Шумен и шуменската крепост. Шумен: Антос.
- Антонова, В., Дремсизова, Цв. (1981). Аулет на хан Омуртаг при Чаталар. София: Септември.
- Атанасов, Г. (2007). Християнският Дуросторум – Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието (IV–XIV в.). История, археология, култура, изкуство. Варна: Зограф.
- Атанасов, Г. (2015). Раннохристиянска църква над трако-римското скално светилище до с. Попрусаново, Силистренско. *Известия на Регионален исторически музей – Русе* 18, 15–24.
- Атанасов, Г., Валериев, Й. (2018). Археологическо проучване на базилики № 3 и 4 в Залдапа, община Крушари, област Добрич. В: Вагалински, Л. (ред). Археологически открития и разкопки през 2017. София: НАИМ-БАН, 246–248.
- Балабанов, Т. (2006). Готски епископски център от IV–VI в. до с. Хан Крум, Шуменско. В: Милев, Р. (съст.). Готите. Съвременни измерения на готското културно-историческо наследство в България. София: Балканмедиа, 71–77.
- Балабанов, Т. (2010). Отново за готите и епископския център от IV–V в. до с. Хан Крум, Шуменско. В: Борисов, Б. (ред.). Великотърновският университет „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология. Т. 1. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 349–362.
- Борисов, Б. (2020). Бележки към хронологията на малките провинциални старохристиянски базилики. В: Кънев, Н., Хрисимов, Н. (ред). Владетел, тържача и църква на Балканите през Средновековието: Сборник с доклади от международна научна конференция, посветена на 60-годишнината на проф. д-р Пламен Павлов. Ч. 1. Велико Търново: Фабер, 283–303.
- Велков, В. (2011). Добруджа през периода на Късната античност (IV–VI в. сл. Хр.). Политическа история. В: История на Добруджа. Т. 1. Велико Търново: Фабер, 322–332.
- Динчев, В. (2001). Ранновизантийският град върху хълма Царевец, Велико Търново. В: Гълъбов, И., Попконстантинов, К., Йорданов, Ст. (ред.). Палеобалканистика и старобългаристика (Втори есенни международни четения Професор „Иван Гълъбов“, В. Търново, 14–17 ноември 1996 г.). Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 225–257.
- Динчев, В. (2003). Ранновизантийският град върху хълма Царевец, Велико Търново. В: Ангелова, Ст., Гочева, З., Стефанова, Т. (ред.). Сборник в чест на г-р Петър Горбанов [Studia archaeologica, suppl. I]. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 384–429.

- Динчев, В. (2006). Ранновизантийските крепости в България и съседните земи (в диоцезите Thracia и Dacia) [Разкопки и проучвания, 35]. София: НАИМ-БАН.
- Дончева, Ст. (2002). Шуменската крепост и нейният култов център. В: Тотеф, Т. Кръстев, А., Сивриев, С. (ред.). 200 години свету Райко Шуменски. Шумен: Юни Експрес, 83–94.
- Иванов, Т. (1976). Старохристиянски базилики в Ямрус (IV–VI в.). *Археология*, по. 3, 6–21.
- Минчев, Ал. (1986). Ранното християнство в Одесос и околностите му. *Известия на Народния музей – Варна* 22 (37), 31–42.
- Минчев, Ал. (2023). Одесос през Късната античност (IV – началото на VII век). Варна: Морски свят.
- Петрова, М. (1977). Архитектониката и пространствените образи на три църкви в Шуменската крепост. *Археология*, по. 2, 60–65.
- Хрушкова, Л. Г. (2002). Раннехристианские памятники Восточного Причерноморья. Москва: Наука.
- Чанева-Дечевска, Н. (1999). Раннохристиянската архитектура в България IV–VI в. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Atanasov, G., Milanova, Al. (2025). Les cryptes des basiliques de Zaldapa au regard des autres exemples en Scythie, Mésie Seconde et Chersonèse (IVe–VIIe siècles). In: Moreau, D., Petcu, R., Kirov, Sl. (eds.). *A Danubio ad Gothiam. La christianisation du Nord-Ouest de la mer Noire dans l'Antiquité tardive – The Christianisation of the North-Western Black Sea during Late Antiquity (Roma 3)*. Turnhout: Brepols, 117–138.
- Băjenaru, C. (2006). Histria: „Basilica C“. Rezultate preliminare. *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie* 54–56, 149–165.
- Barnea, I. (1979). Christian Art in Romania. Vol. I: 3rd–6th centuries. Bucarest: Pub. House of the Bible and Mission Institute of the Romanian Orthodox Church.
- Bauman, V. (1972). Nouveaux témoignages chrétiens sur la limes nord-schtique: la basilique à martyrium de bas époque romaine découverte à Niculițel (jud. Tulcea). *Dacia: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne* 16, 189–202.
- Biernacki, A. (2005). A city of Christians: Novae in the 5th and 6th c. AD. *Archaeologia Bulgarica*, 1, 53–74.
- Biernacki, A. (2012). Early Byzantine Helmets from Novae (Diocese of Thrace). In: Bohlendorf-Arslan, B., Ricci, A. (eds.). Byzantine small finds in archaeological context [BYZAS, 15]. Istanbul: Ege Yayinlari, 99–104.
- Biernacki, A. (2013). The Episcopal Complex in Novae (5th and 6th cent. A.D.). In: Biernacki, A., Czermer, R. (eds.). Biskupstwo w Novae (Moesia Secunda) IV–VI w. Historia – Architectura – Życie codzienne. T. I: Historia i architektura. Poznan: Wydawnictwo Poznańskie, 31–54.
- Chiriac, C., Munteanu, I. (2014). Trade Connections between Asia Minor and the Western Pontic Area in the 4th century CE. Some Sphragistic Considerations. In: Cojocaru, V., Coşkun, A., Dana, M. (eds.). Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods [Pontica et Mediterranea III]. Cluj-Napoca: Mega Publishing House, 299–330.
- Chevalier, P., Pender, Br., Pašali-Vješnica, M., Vukši, D. (1995). Salona II. Recherches archéologiques franco-croates à Salone. Ecclesiae dalmatiae. L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe–VIIe S.) en dehors de la capitale, Salona. T. 2: Illustrations et conclusions [Publications de l'École française de Rome, 194]. Rome: École Française de Rome.

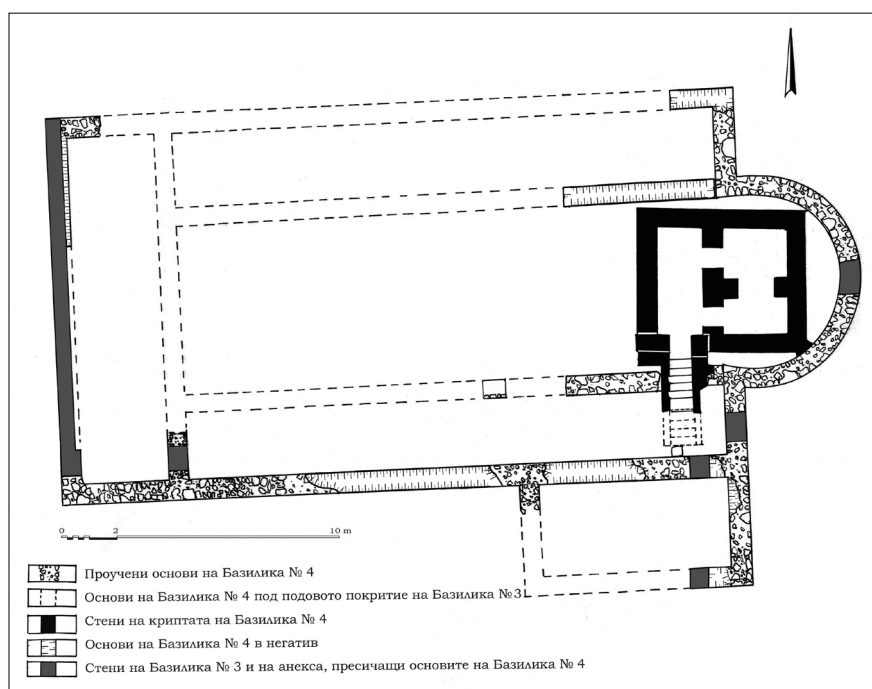
- Dagron, G. (1989). Constantinople. Les sanctuaires et l'organisation de la vie religieuse. In: Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne (Lyon, Vienne, Grenoble, Genève, Aoste, 21-28 septembre 1986). Vol. 1 [Collection de l'École française de Rome, 123]. Rome: École française de Rome, 1069-1085.
- Dimitrova, E., Blaževska, S., Tutkovski, M. (2012). Early Christian Wall Paintings from the Episcopal Basilica in Stobi. Stobi.
- Delvoye, Ch. (1962). Études d'architecture paléochrétienne et byzantine: atrium, apsis. *Byzantion* 32, no. 1, 261–310.
- Dintchev, V. (1997). Zikideva – an Example of Early-Byzantine Urbanism in the Balkans. *Archaeologia Bulgarica* 3, 54–78.
- Iațcu, I. (2012). Construcții religioase creștine în provincia Scythia. Secolele IV-VI. Brăila: Editura Istros.
- Janin, R. (1964). Constantinople byzantine. Développement urbain et répertoire topographique. Paris: Peeters Publishers.
- Lungu, V. (2000). Creștinismul în Scythia Minor în contextul Vest-Pontic. Sibiu: Sen.
- Mango, C. (1978). The Date of Studios Basilica at Istanbul. *Byzantine and Modern Greek Studies* 4, 115-122.
- Mathews, Th. (1971). The Early Churches in Constantinople: Architecture and Liturgy. University Park: Pennsylvania State University Press.
- Millingen, A. V. (1912). Byzantine Churches in Constantinople: Their History and Architecture. London: Macmillan and Co.
- Minchev, Al. (2006). Early Christian Double Crypt with Reliquaries at Khan Krum Street in Varna (Ancient Odesos). In: Minchev, A., Yotov, A. (eds.). Early Christian Martyrs and Relics and Their Veneration in East and West. International Conference – Varna, November 20th-23th, 2003 [Acta Musei Varnaensis, IV]. Varna: Abagar, 227-255.
- Miteva, N. (1989). Die Hunnen und die spätantiken Zivilisation in den Gebieten Thrakiens. *Thracia* 9, 143-1V.
- Oppermann, M. (2010). Das Frühe Christentum an der Westküste des Schwarzen Meeres und im anschliessenden Binnenland. Langenweißbach: Beier & Beran.
- Restle, M. (1978). Kappadokien. *Reallexikon zur byzantinischen Kunst* 3, 967–1115.
- Restle, M. (1979). Studien zur frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens. Wien: Verlag der ÖAW.
- Stein, E. (1959). Histoire du Bas-Empire. T. I: De l'Etat romain à l'Etat byzantin (284-476). Paris: Desclée de Brouwer.
- Suceveanu, Al. (2007). Histria. T. XIII: La basilique épiscopale. București: Editura Academiei Române.
- Von Bülow, G. (2008). IATRUS – KRIVINA. Spätantikes Limeskastell an der Yantramündung. In: P. Иванов. (ред.) Римски и ранновизантийски селища в България. Т. 3. София, 54-67.
- Wiseman, J. R. (2006). The early churches and the Christian community in Stobi, Macedonia. Harreither, R. (ed.). Acta Congressus Internationalis XIV Archaeologiae Christianiae, Vindobonae 19.-26.9.1999: Frühes Christentum Zwischen Rom und Konstantinopel. Roma – Vatican: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 795-803.
- Wolfram, H. (1990). Die Goten: Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie. München: C.H. Beck.
- Zachariade, M., Bounegru, O. (2003). Despre inceputurile creștinismului la Dunărea de Jos: Martyrimul de la Halmyris. In: Naclad, L. (ed.). Izvoarele creștianismului românesc. Costanța: Editura Arhiepiscopiei Tomisului, 115-132.

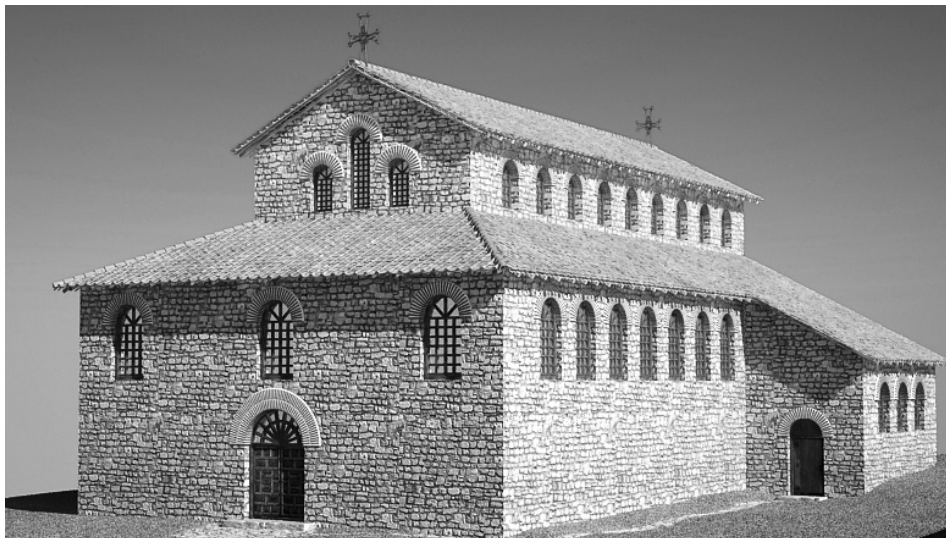
Обр. 1. План на Залдана (В. М'Варек със съдействието на D. Moreau, N. Beaudry и публикации на К. Шкорпил, С. Торбатов, Г. Аманасов, М. Мирчев, Й. Валериев и спателитни снимки от Google earth)

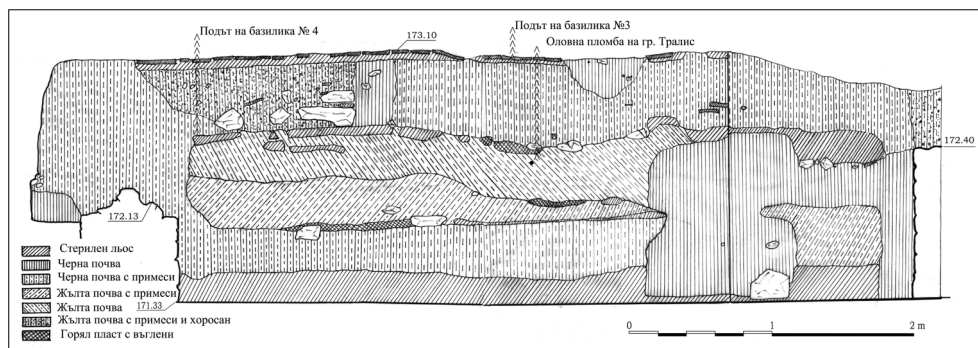
Обр. 2. План на базилики № 3 и 4 (М. Маринов и Г. Атанасов)

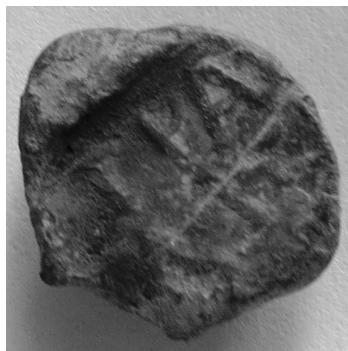
Обр. 3. План на базилика № 4 (Г. Атанасов)

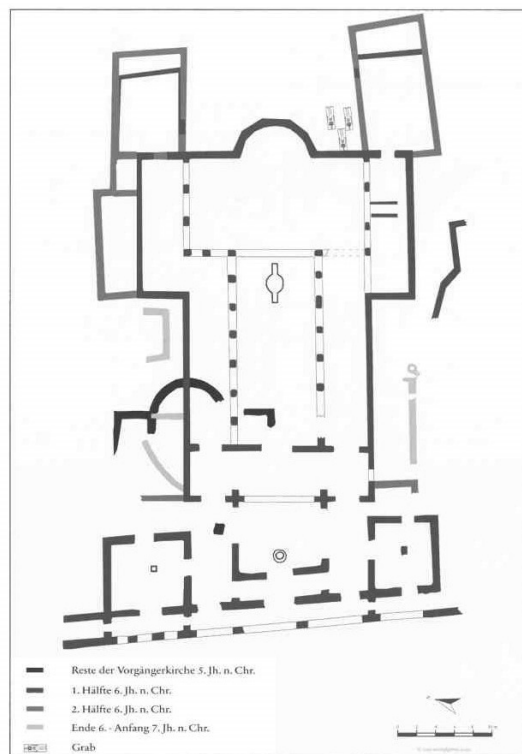
Обр. 4. Идейна реконструкция на интериора на базилика № 4 (Г. Атанасов и Св. Русев)

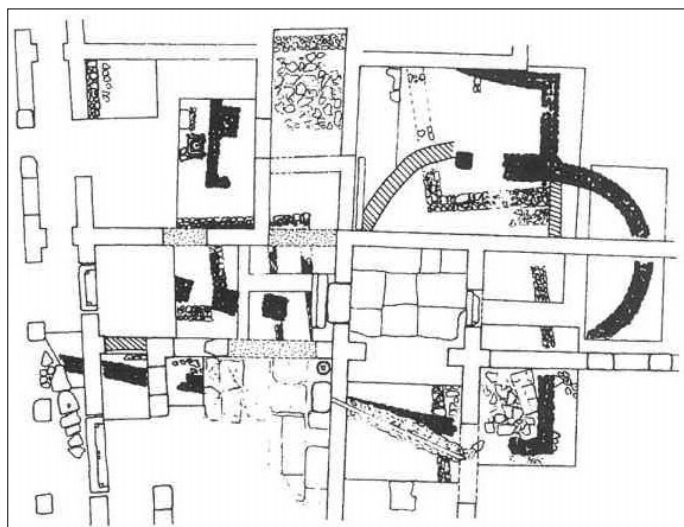
Обр. 5. Източен профил на сондаж в нартекса на базилики № 3 и 4 с техните подови нива (Г. Атанасов)

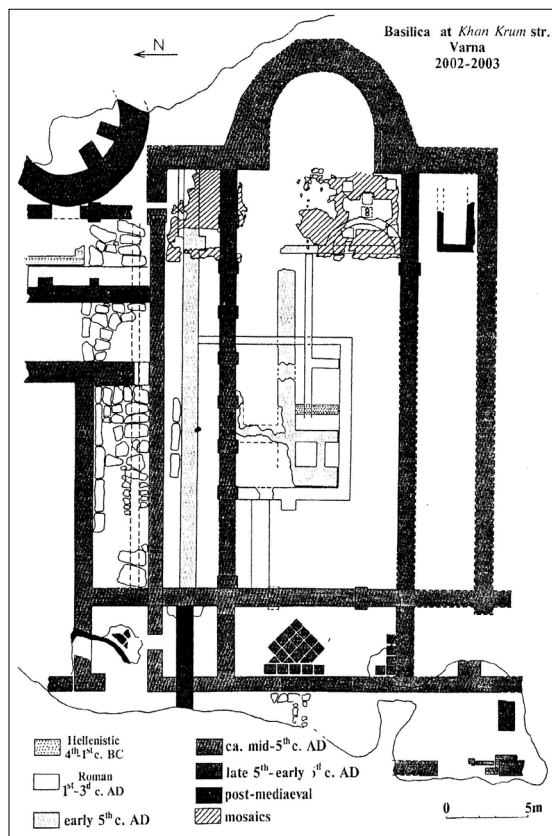
Обр. 6. Оловна търговска пломба от 60-те години на VI в. на малоазийския град Тралис (сн. Й. Валериев)

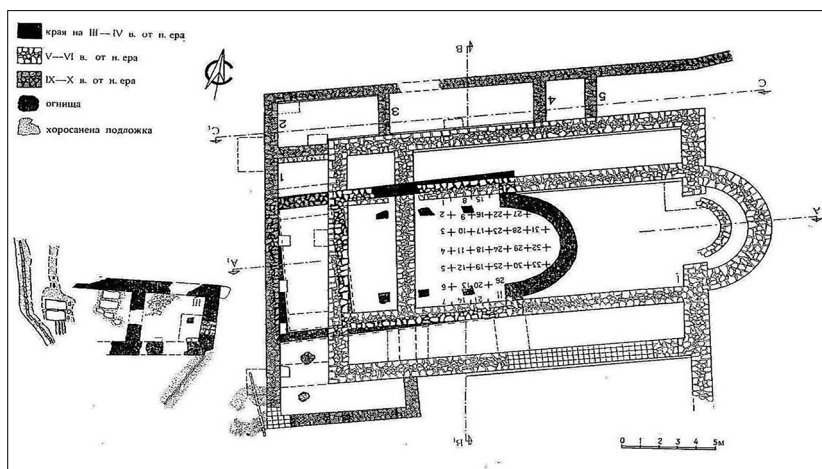
Обр. 7. План на катедралната базилика в Истрия от VI в. и ранната църква от края на IV в. в северозападния ъгъл (Suceveanu 2007)

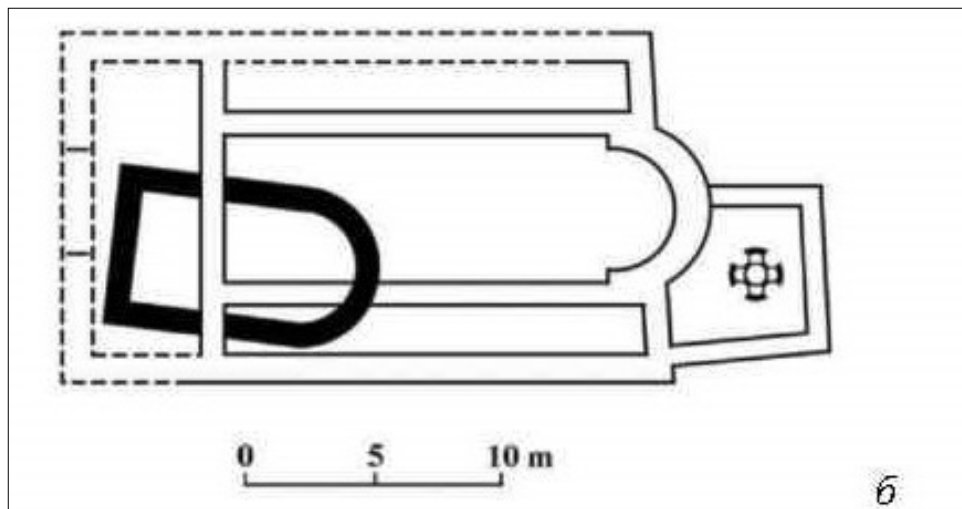
Обр. 8. План на ранната църква от края на IV в. в северозападния ъгъл на катедралната базилика (Văjénaru 2003-2005)

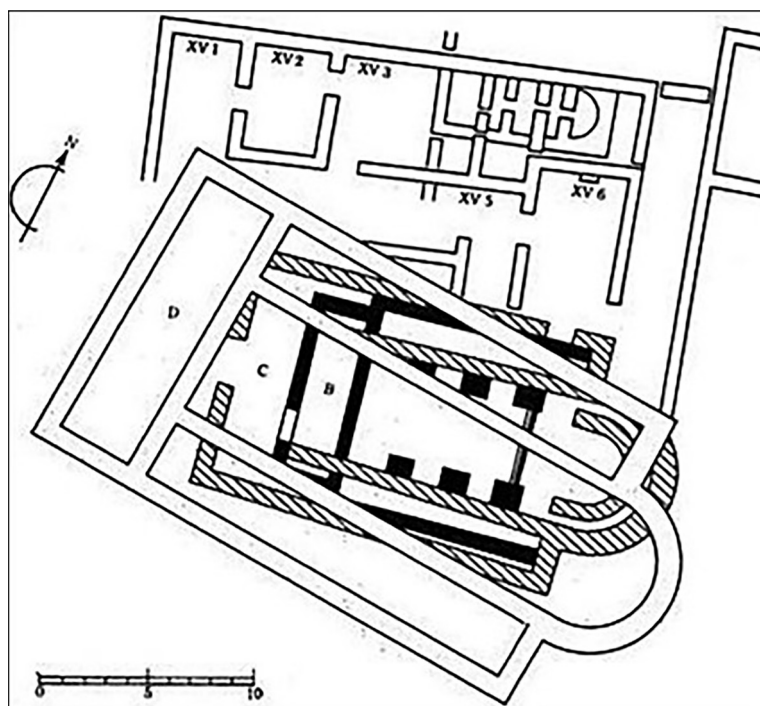
Обр. 9. План на катедралната базилика на Огесос от VI в. и ранната църква от края на IV в. под южния ѝ кораб (Минчев 2023)

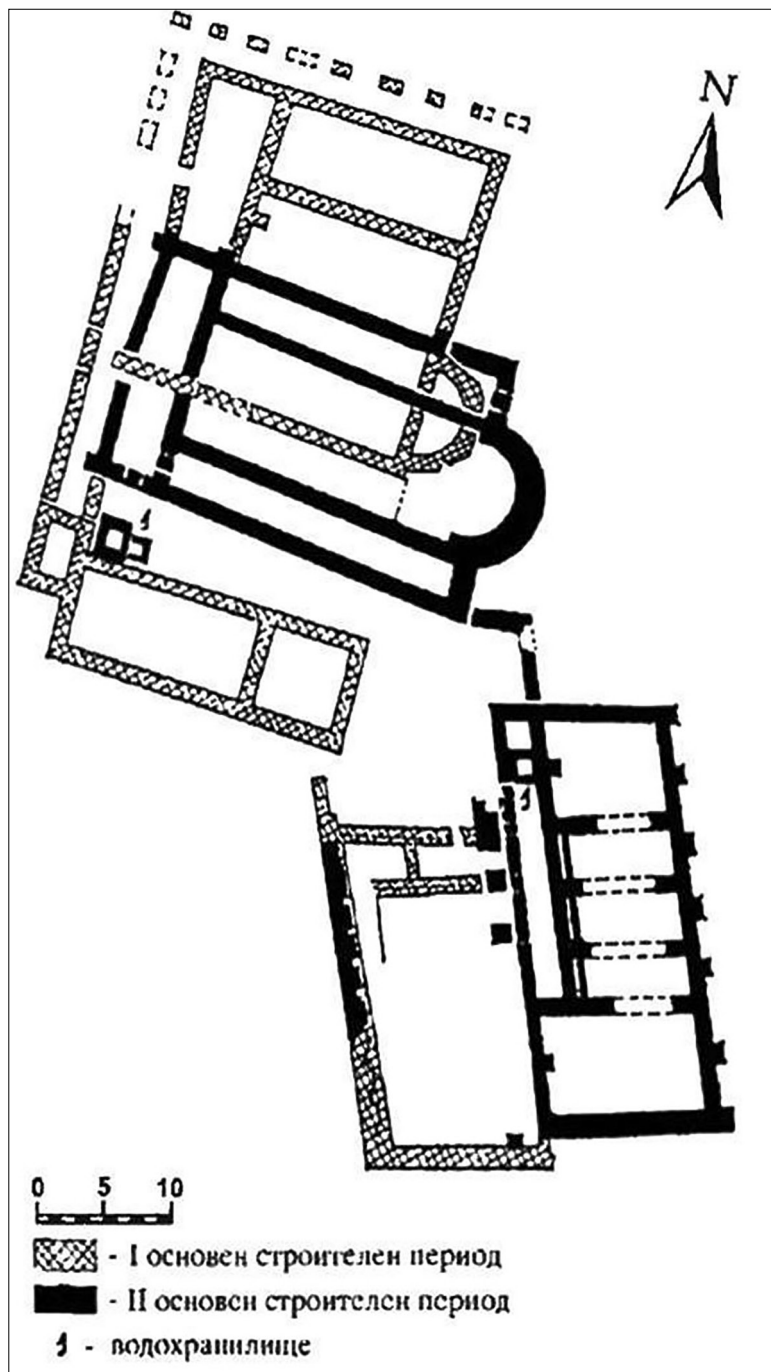
Обр. 10. План на базиликата от VI в. и ранната църква от края на IV в. в крепостта до с. Хан Крум, обл. Шумен (Антонова 1968)

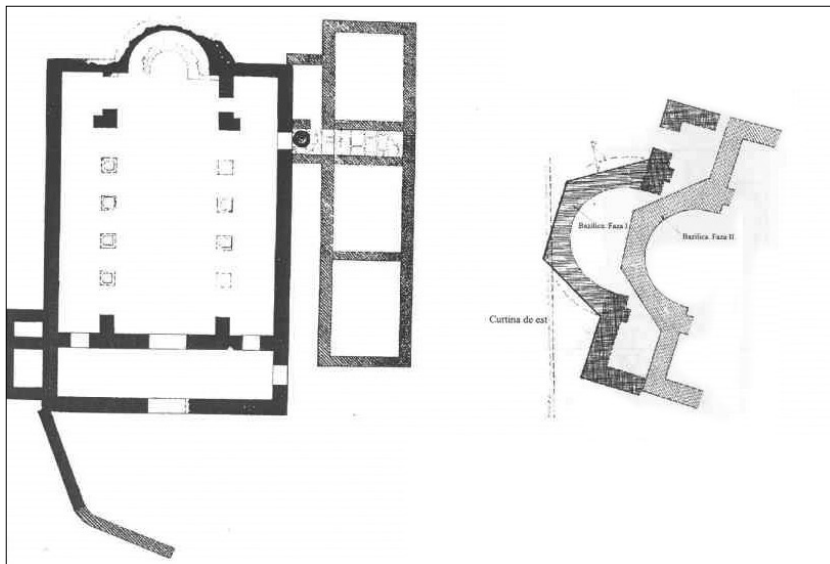
Обр. 11. План на базиликата от VI в. и ранната църква от края на IV в. под нея в крепостта до гр. Шумен (Антонова 1995)

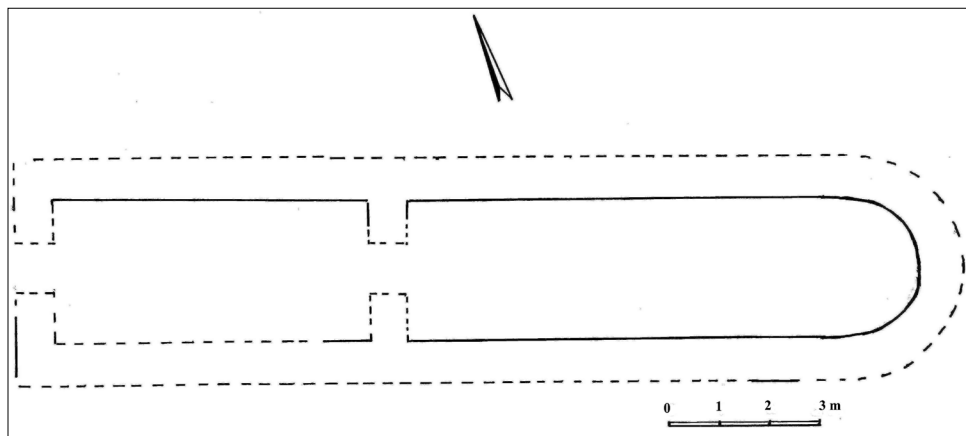
Обр. 12. План на базиликите от V и VI в. и на ранната църква от края на IV в. под тях в крепостта Ятрус до с. Кривина, Русенско (Иванов 1976)

Обр. 13. План на базиликата VI в. в крепостта Зикидева на хълма Царевец във В. Търново и по-ранна църква от края на V в. под нея (Ангелов 1973)

Обр. 14. План на базиликата от VI в. в Арзамум и по-ранна църква от края на V в. под нея (план по I. Iațu 2012 според публикации на P. Nicolescu и G. Mănușu-Adameșteanu)

Обр. 15. План на еднокорабната църква с църкова апсида над трако-римското скално светилище до с. Попрусаново, Силистренско (Атанасов 2015)